

در آلودگی آب، کشاورزی و صنعت بالاترین نقش را دارند. امروزه آب رودخانه‌ها مملو از نیتراتها، فسفاتها و حشره‌کشهاست^۴. اقیانوسها رفته‌رفته آلوده و پوشیده از پلاستیک و گلوله‌های قیسر می‌شود^۵. براساس آمار، خلیج فارس ۷۰ درصد آلوده‌تر از آلوده‌ترین دریاهای جهان، و سواحل آن ده برابر آلوده‌تر از سواحل دریاهای مشابه است. موارد اصلی آلودگی خلیج فارس را آلودگی نفتی، فاضلابهای انسانی، پسابهای صنعتی، صید بی‌رویه و اکتشاف به شیوه غیر اصولی تشکیل می‌دهد^۶. دریای خزر نیز از نظر شدت آلودگی در وضعیت بحرانی قرار دارد^۷.

آلودگی خاک ناشی از علل مختلفی است که از جمله آنها زباله‌های سخت و تجزیه‌ناپذیر یا کم تجزیه‌پذیر، زباله‌های شهری و فاضلاب، فضولات کارخانه‌ها و دفن پسماندهای صنعتی و خانگی است. تبدیل زمین‌های زراعتی و صنعتی به ساختمان و دیگر تأسیسات شهری و صنعتی، لغت رها کردن زمین در طول دوره‌های حساس چرخه کشاورزی و استفاده بی‌رویه از اراضی مزروعی از دیگر دلایل نابودی خاک است^۸. در ایران، جنگلهای غرب کشور با گذشت زمان به اراضی مشجر تبدیل شده و جنگلهای جنوب نیز بشدت در معرض تخریب قرار گرفته است. وضعیت از بین رفتن مراتع بحرانب شدیدتر است^۹.

گونه‌های بسیاری در ایران در معرض خطر قرار گرفته‌اند. اغلب پستانداران بزرگ دشتی، پرندگان با ارزش مناطق دشتی، پستانداران کوه‌زی، پرندگان مهاجر آبی و پرندگان شکاری از این گونه‌ها هستند^{۱۰}. صنعت در همه جا مشکلات زیست‌محیطی می‌آفریند^{۱۱}. در ایران هم برخی از کارگاهها و کارخانه‌ها که در داخل یا حاشیه شهرها قرار دارند با هدایت فاضلاب و پساب خود به کانالها و جویهای آب، بهداشت محیط را به خطر می‌اندازند و انسانها را در معرض ابتلا به انواع بیماریها قرار می‌دهند. یکی دیگر از آلودگیهای بسیار خطرناک و حساس محیط زیست، آلودگیهای هسته‌ای و ناشی از مواد رادیواکتیو است^{۱۲}. جنگها و مناقشات نظامی همواره از عمده‌ترین دلایل نابودی محیط زیست به‌شمار می‌روند و صلح و آرامش از مهمترین عوامل رشد کشورها و حفاظت

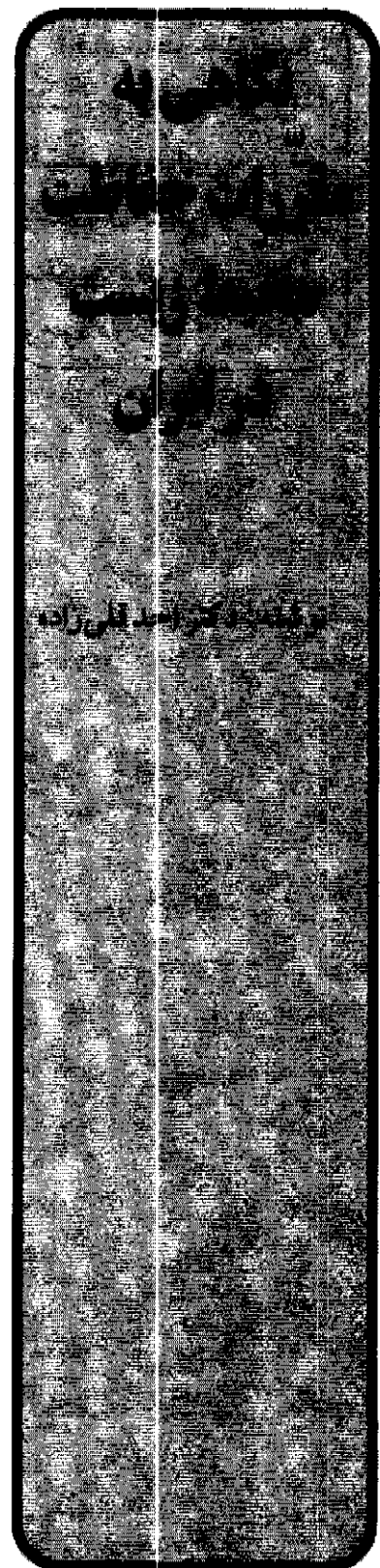
حقوق محیط زیست از رشته‌هایی است که بسیار مورد توجه جهانی واقع شده است. شاید علت اهمیت یافتن این رشته از حقوق آن است که مسئله محیط زیست امروزه با سرنوشت زمین در ارتباط است و بدیهی است که وقتی يك مسئله مهم زیست‌محیطی در نقطه‌ای از زمین اتفاق می‌افتد همه مردم نسبت به آن حساس و نگران می‌شوند و در صدد چاره‌جویی برمی‌آیند. برای پرداختن به این مهم، تحقیق حاضر ابتدا تصویری از بحران محیط زیست را در ایران و جهان با توجه به موارد آلودگی و تخریب زیست‌محیطی و عوامل ایجادکننده بحران و روشهای مقابله با آن ترسیم می‌کند. در مرحله بعد، حمایت حقوقی از محیط زیست با توجه به مقررات ملی و بین‌المللی و نقش سازمانهای مربوط و ماهیت حقوق محیط زیست مورد بررسی قرار می‌گیرد. سپس حقوق محیط زیست در ایران با امان نظر به حفاظت از جنگلها و مراتع و درختان، حفاظت از دریاها و آبها، جلوگیری از آلودگی هوا، حفاظت از گونه‌های طبیعی و جلوگیری از آلودگیهای صنعتی مطالعه می‌شود. در پایان، ضمن نتیجه‌گیری پیشنهادهایی برای برطرف ساختن نتایج منفی و هرچه بهتر شدن نتایج مثبت ارائه می‌گردد.

بحران محیط زیست

بطور کلی، آلودگی هوا، آلودگی خاک و انهدام جنگلها و مراتع، آلودگی آب و دریاها، انهدام گونه‌های گیاهی و حیوانی، آلودگی شیمیایی و صنعتی، آلودگی هسته‌ای، آلودگی صوتی و آلودگیهای ناشی از جنگ از موارد آلودگی و تخریب محیط است.

موارد آلودگی و تخریب زیست‌محیطی

در ایران، در هر سال بیش از ۲۰۰ تن گرد و غبار و ۴۵۰ هزار تن سرب در نتیجه سوخت بنزین و فرآورده‌های معدنی وارد هوای شهرهای کشور می‌شود^۱. بابتسخت ایران به گزارش سازمان بهداشت جهانی از نظر هوا یکی از آلوده‌ترین شهرهای جهان است^۲. در این رابطه، آلودگی هوا به مواد شیمیایی بویژه کلروفلورها، کربن، کلرین و برمین موجب وارد آمدن آسیب شدید به لایه ازن می‌شود^۳.

از محیط‌زیست است. در این رابطه، تجربه جنگ تحمیلی و نشت میلیون‌ها بشکه نفت در خلیج فارس و استفاده از سلاح‌های شیمیایی بر ضد ایران از حوادث فاجعه‌بار زیست‌محیطی است که ایران را تحت تأثیر قرار داده است.^{۱۳} صدای مزاحم نیز از عوامل آلوده کننده محیط است و زیان‌های جسمی و روانی فراوانی دارد. خسستگی بیش از حد، بی‌حوصلگی و کاهش کارایی از آثار روانی آلودگی صوتی است.^{۱۴}

تهران با آلودگی صوتی معادل ۸۸ دسی‌بل (صداهای ناشی از اتوبوس‌های شرکت واحد) و ۹۲ دسی‌بل (صداهای ناشی از موتورسیکلت‌ها) روبروست.^{۱۵}

عوامل ایجاد کننده بحران و روش‌های مقابله با آن از میان عوامل ایجاد کننده بحران، مطالعات بانک جهانی نشان می‌دهد که سیاست‌های نادرست اقتصادی، ریشه اصلی آسیب‌های زیست‌محیطی و تخریب منابع است.^{۱۶} در این زمینه، می‌توان حفاظت محیط زیست را مدیریت صحیح بر چگونگی مصرف انسان از زیست‌سپهر دانست بطوری که هم بیشترین استفاده ممکن از منابع را برای انسان حاضر تأمین کند و هم ذخیره منابع را برای برآوردن نیاز نسل‌های آینده نگهداری نماید.^{۱۷} در هر حال، کشورهای در حال توسعه معتقدند که توسعه و پیشرفت حق مسلم همه کشورهای است و مسائل و مباحث زیست‌محیطی نباید به حربه‌ای بر ضد کشورهای که ضرورتاً محتاج استفاده و بهره‌برداری از منابع خود هستند تبدیل گردد.^{۱۸} کشورهای توسعه یافته به مصرف سهم نامتناسبی از منابع طبیعی خو کرده‌اند و بخش عمده آلودگی جهانی را باعث می‌شوند. بسیاری از کشورهای در حال توسعه جنوب نیز به سهم خود به مصرف منابع تجدیدناپذیر پرداخته‌اند؛ به عبارتی مایه حیات را از بین می‌برند تا بتوانند پاسخگوی جمعیت در حال انفجار کشورهای خود باشند.^{۱۹} امروزه به عنوان یک اصل پذیرفته شده است که هر کس بیشتر آلوده می‌کند بیشتر مسئول خسارات ناشی از آلودگی است و بنابراین باید سهم بیشتری در جبران آن ایفا نماید.^{۲۰} در این زمینه، مردم فقیر عاملان تخریب محیط‌زیست و در عین حال قربانیان آن هستند.^{۲۱} این بدان دلیل است

که کسی که نگران وعده بعدی غذای خویش است به سخنرانهای زیست‌محیطی گوش نمی‌دهد.^{۲۲} به همین دلیل می‌توان یکی از مهمترین تهدیدات برای محیط زیست را ازدیاد جمعیت دانست.^{۲۳} البته باید توجه داشت که کیفیت زیست بشری در کره زمین تنها بوسیله تعداد انسانها تعیین نمی‌شود بلکه شیوه زیستن آنها و به عبارتی کیفیت و کمیت مصرف آنها بسیار مهم و تعیین کننده است.^{۲۴} در هر حال، غافل شدن از وجود بحران در یک کشور یا پذیرش آن ممکن است باعث سرایت بحران به سایر کشورها، منطقه و بالاخره جهان شود. تقریباً در همه جای جهان، گذشته از مشکلات سیاسی، زدوبندهای جناحی و اعمال نفوذ مقامات ذی نفوذ اجرای سیاست‌های زیست‌محیطی را با مشکل مواجه می‌سازد.

برای حفاظت محیط زیست، پیشنهاد شده است که ساخت تمامی انواع پی‌وی‌سی (PVC) ممنوع شود، صنوبر پروانه برای کاوشهای جدید نفت متوقف شود، مصرف انرژی هسته‌ای به تدریج کنار گذارده شود، جلوی قطع درختان جنگلهای قدیمی گرفته شود، نلوگان گسترده شیلات صنعتی به نصف کاهش یابد و از عرضه تجاری محصولات تهیه شده از طریق مهندسی ژنتیک جلوگیری به عمل آید. همچنین توصیه شده است برای جبران هزینه‌های اضافی‌ای که کشورهای در حال توسعه برای حفاظت از محیط زیست متحمل می‌شوند یک صندوق بین‌المللی بول ایجاد شود. برای چاره‌جویی هرچه بهتر، هر فرد باید بتواند به اطلاعات زیست‌محیطی که در اختیار مسئولان است دسترسی داشته باشد. همچنین همه باید بتوانند در برنامه‌های تصمیم‌گیری مشارکت نمایند.^{۲۵}

تردیدی نیست که بحران آلودگی محیط‌زیست بسیار جدی است. این آلودگی دارای اشکال مختلف و ناشی از عوامل متعددی است. اما بدون شك علت اصلی این بحران نه اتفاقات یا حوادث پیش‌بینی نشده بلکه رفتار انسان و درحالی‌که انجام یافته رفتار اجتماعی انسانها و بویژه عملکرد دولتهاست. مسلماً، اصلی‌ترین عامل تخریب محیط‌زیست اتخاذ و اجرای سیاست‌های غلط چه در حوزه جهانی و چه در حوزه ملی است. در مقایسه

○ در ایران هر سال بیش از ۲۰۰ تن گردوغبار و ۴۵۰ هزار تن سرب در نتیجه سوخت بنزین و فرآورده‌های معدنی وارد هوای شهرهای کشور می‌شود.

○ مطالعات بانك جهانی نشان می دهد كه ریشه اصلی آسیب های زیست محیطی و تخریب منابع، سیاست های نادرست اقتصادی است.

میان فرد و دولت، در درجه اول مقصّر اصلی آلودگی محیط زیست دولتها هستند و در درجه دوم می توان افراد اعم از اشخاص حقیقی یا حقوقی را مسئول دانست. شاید در صورت در دسترس بودن اسلحه مناسب بتوان نابودی بعضی از گونه های جانوری یا گیاهی را به افراد منتسب ساخت ولی درباره همه آلودگیهایی که افراد ایجاد می کنند می توان گفت که دولت اگر هم مقصّر نباشد بدون شك قاصر است و این آلودگی هایی ارتباط با نحوه فعالیت دولت نیست. مسئولیت افراد در این زمینه تابع آزادیهای فردی است. هرچه این آزادیها بیشتر باشد مسئولیت بیشتری را می توان به افراد نسبت داد. اما در مواردی مثل کشورهای بلوک شرق سابق که همگی از نظر مقدار و میزان آلودگی مثال زدنی هستند دولتها اصلی ترین مسئولان آلودگی، و افراد قربانیان آن هستند. با این دیدگاه، نه تنها افراد بلکه دولتها نیز بایستی کنترل شوند. از همین رو لازم بوده است که مسئله حفاظت از محیط زیست در قانون اساسی ذکر شود تا بدین ترتیب زمینه کنترل دولت و ملت هر دو فراهم آید.

حمایت حقوقی از محیط زیست

از منابع مستند و مهم در زمینه حفاظت و حمایت از محیط زیست و عوامل و عناصر لازم و مؤثر برای اعمال مدیریت محیط زیست وجود قوانین و مقررات جامع و کافی در این مورد است.

مقررات ملی و بین المللی و نقش سازمانهای مربوط

می توان گفت که مهمترین تحول در زمینه تقویت مقررات زیست محیطی در ایران، تصویب اصل پنجاهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران بوده است. گذشته از اصول قانون اساسی و قوانین عادی، تصویب نامه ها، آیین نامه ها و دستورالعملهای سازمانهای ذیربط، آرام وحدت رویه قضایی نیز از مهمترین منابع حقوق محیط زیست در ایران به حساب می آید. نه تنها حقوق ملی بلکه حقوق بین الملل نیز از منابع مورد استناد برای حفاظت از محیط زیست است. حقوق بین الملل محیط زیست شامل تعداد زیادی معاهده بین المللی، قطعنامه های الزام آور سازمانهای بین المللی و همچنین متون و قطعنامه های غیر الزام آوری است که به رغم غیر

الزامی بودن حائز اهمیت هستند^{۲۶}. در ایران قوانین و مقررات متعددی برای حفاظت و بهسازی محیط زیست، حفاظت از آب و منابع آبی و دریاها، جلوگیری از آلودگی هوا، حفاظت از جنگلها و مراتع، فضای سبز شهری، حمایت از محیط زیست شهری و سایر موارد به تصویب رسیده است. قوانین و مقرراتی به جلوگیری از آلودگی صنعتی و وضعیت اراضی اختصاص یافته و قوانین و مقرراتی نیز به جنبه های مالی و اداری مسئله حفاظت از محیط زیست پرداخته اند. همچنین، در زمینه حفاظت از محیط زیست مقررات بین المللی متعددی نیز به تصویب رسیده که جمهوری اسلامی ایران به بسیاری از آنها ملحق گردیده است. در همین رابطه، در خرداد سال ۱۳۷۱ هجری شمسی، سازمان ملل متحد شاهد برگزاری اجلاس بزرگی در شهر ریودزانیرو (کشور برزیل) با عنوان «سران زمین» بود که در آن هیئتهای نمایندگی حدود ۱۸۰ کشور جهان از جمله جمهوری اسلامی ایران شرکت داشتند.

ذکر مسئله حفاظت محیط زیست در قانون

اساسی ایران و عضویت ایران در کنوانسیونهای متعدد حفاظت از محیط زیست و جلوگیری از آلودگی آن نشانگر همسویی ایران با فعالیتهای جهانی و مشخص کننده توجه کافی این کشور به مسئله حفاظت محیط زیست است. تعداد مقررات و قوانین موجود به حدی است که به نظر می رسد از این پس بایستی توجه اصلی معطوف به کیفیت بخشیدن به قوانین و ایجاد اصول حقوق محیط زیست باشد. اما همانگونه که قبلاً ذکر شد حفاظت از محیط زیست تنها با وضع قوانین مستقیم برای جلوگیری از آلودگیها و نابودی عوامل مخرب محیط زیست حاصل نمی شود بلکه از آنجا که مسئله محیط زیست تقریباً به همه مسائل موجود در یک کشور مربوط می شود لازم است در تدوین کلیه سیاستها و قوانین و مقررات به بعد محیط زیستی مسئله توجه شود. در این زمینه به نظر می رسد که لازم است قوانین کلی بیشتری در زمینه حفاظت از محیط زیست تدوین گردد؛ قوانینی که از به خطر افتادن محیط زیست به هر شکل جلوگیری نماید و در اندیشه ترمیم خسارات و رفع آلودگی و گسترش و ایجاد فضاهای ایده آل

○ در همه جای جهان، گذشته از مشکلات سیاسی، زدوبندهای جناحی و اعمال نفوذ مقامات ذی نفوذ اجرای سیاستهای زیست محیطی را با مشکل مواجه می‌سازد.

ضوابط سازمان ملل و اصول حقوقی بذیرفته شده بین‌المللی منطبق، و هم عادلانه و تحت کنترل باشد به طوری که موجبات ضرر و زیان کشورهای دیگر یا مناطق خارج از مرز آنها را فراهم نسازد. مطابق همین بیانیه، کشورها باید بطور مؤثر با یکدیگر همکاری کنند و از هر گونه نقل و انتقال و جابجایی مواد آلوده کننده محیط زیست که سلامتی انسان را به خطر می‌اندازد ممانعت به عمل آورند.

حقوق محیط زیست حقوقی است که به مطالعه قواعد حقوقی موجود در زمینه محیط زیست می‌پردازد. به گفته رئیس کمیته حقوق بشر فرانسه، این حقوق جزء جدانشدنی حقوق بشر است. امروزه با تخصصی شدن حقوق محیط زیست و روشهای تنوین و اجرای قوانین زیست محیطی در جهان، حقوق محیط زیست هم در ابعاد بین‌المللی و هم در سطوح ملی به عنوان شاخه مهم و مستقلی از حقوق عمومی تلقی می‌شود. می‌توان گفت که حقوق بین‌الملل محیط زیست مانند حقوق دریایی یا حقوق ماورای جو، یکی از مقولات حقوق بین‌الملل است که به منظور حمایت از زیست سپهر در مقابل عوامل مهم تخریب کننده که می‌تواند فعل و انفعالات حال و آینده آن را با مخاطره مواجه سازد، ایجاد شده است.

در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، بطور صریح، از محیط زیست نام برده و حفاظت آن بر عهده دولت گذاشته شده است. قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست در راستای اصل پنجم قانون اساسی مقرر نموده است که اقدام به هر عملی که موجبات آلودگی محیط زیست را فراهم نماید ممنوع است. از نظر اسلام نیز چنانچه فرد یا جامعه‌ای از عمل شخصی متضرر شوند می‌توانند از راههای مشروع ضرر و زیان خود را از او مطالبه کنند. همینطور به مجرد آلودگی محیط، کسانی که پیرامون زندگیشان آلوده شده است می‌توانند آلوده کننده را برای کیفر تعقیب کنند چرا که ستم و آزار دیگران به موجب ادله لریعه قبیح و حرام است.^{۲۰} در هر حال، به موجب قوانین، عدم رعایت مقررات زیست محیطی و ایجاد آلودگی و تخریب محیط زیست در موارد گوناگونی عملی مجرمانه است و مرتکب بر اساس قوانین و مقررات مربوط قابل تعقیب و مجازات است.^{۲۱} بطور کلی، هرگاه عمل

محیط زیستی نظیر جنگلها و تالابهای مصنوعی باشد. در ایران و جهان سازمانهای متعددی برای حفاظت از محیط زیست فعالیت می‌کنند. بعضی از این سازمانها مستقیماً مسئول حفاظت از محیط زیست هستند بعضی دیگر بطور غیر مستقیم و به صورت جانبی فعالیتهایی در جهت حفاظت از محیط زیست انجام می‌دهند. گذشته از سازمان حفاظت محیط زیست، سازمان جنگلها و مراتع، شیلات، شهرداری، شورایی عالی اقیانوس شناسی، شورایی عالی شهرسازی و معماری ایران و شورای انرژی اتمی نیز در جهت حفظ و حمایت از ثروت طبیعی و خداداد جنگلها و مراتع، آبزیان و محیط زیست فعالیت و تلاش می‌نمایند. به موجب مواد قانونی متعددی، سازمان حفاظت محیط زیست در دعای مربوط به آلودگی محیط، شاکی، خواهان و مدعی خصوصی تلقی می‌گردد.^{۲۲} سازمان حفاظت محیط زیست ایران عضو اتحادیه بین‌المللی حفاظت طبیعت و منابع طبیعی است و ارتباط ثمربخشی با آن دارد. همچنین، تعداد دیگری از سازمانهای بین‌المللی دولتی و غیردولتی رابطه نزدیکی با سازمان حفاظت محیط زیست ایران دارند و از جهات و جنبه‌های گوناگون آن را در فعالیتهای خود یاری می‌دهند.^{۲۳}

ماهیت حقوق محیط زیست

حق برخورداری از محیط زیست سالم و مناسب از حقوق اساسی انسان است. حقوق محیط زیست دارای سابقه‌ای طولانی در حقوق بین‌الملل، حقوق ملی و شریعت اسلام است. اصول و قواعد مختلف و متعددی بر حق انسان نسبت به محیط زیست انسانی تأکید دارد و در اینکه حفاظت از محیط زیست حق هر فرد، هر جامعه، هر ملت و جامعه جهانی و همین طور وظیفه آنهاست جای تردیدی باقی نمی‌گذارد. حقوق ملی محیط زیست جدا از حقوق بین‌الملل آن نیست و دولتها در سیاستهای مربوط به محیط زیست و توسعه خود از حق مسلم بهره‌برداری از منابع خود برخوردارند ولی نباید به محیط زیست سایر کشورها و مناطق خارج از مرزهایشان آسیب برسانند. همچنین، به موجب بیانیه ریو^{۲۴}، کشورها مجازند آنگونه در آمدهایی را کسب کنند و سیاستهای توسعه‌ای را اعمال نمایند که هم با

طبیعی، بنه (بسته وحشی)، گون، ششم، گردو (جنگلی) و بادام وحشی (بادامک) در سراسر کشور جزو ذخایر جنگلی محسوب می‌شوند و قطع آنها ممنوع است.^{۳۳} هر کس بوسیلهٔ صحنه‌سازی به تهیهٔ آثار تصرف در جنگلها و مراتع ملی شده، کوهستانها، منابع آب، چشمه‌سارها، انهار طبیعی و پارکهای ملی بمنظور تصرف یا ذبح معرفی کردن خود یا دیگری مبادرت نماید یا بدون اجازهٔ سازمان حفاظت محیط زیست یا دیگر مراجع ذیصلاح مبادرت به عملیاتی نماید که موجب تخریب محیط زیست و منابع طبیعی گردد یا اقدام به هر گونه تجاوز و تصرف عدوانی یا ایجاد مزاحمت یا ممانعت از حق در موارد مذکور نماید به مجازات حبس محکوم می‌شود.^{۳۴} همچنین، هر کس به قصد تصرف به اراضی مستحدث و ساحلی متعلق به دولت و حریم دریا و دریاچه و تالابهای کشور تجاوز نماید یا اراضی مزبور را با برداشت شن و ماسه و خاک و سنگ تخریب کند به حبس محکوم خواهد شد.^{۳۵} اگر کسی مراتع را تخریب نماید به حبس تأدیبی محکوم خواهد شد.^{۳۶} در صورت بریدن، ریشه کن کردن، سوزاندن نهال درخت، تهیهٔ چوب و هیزم و زغال از منابع ملی و توده‌های جنگلی، بدون اخذ پروانه از سازمان جنگلها و مراتع کشور، مرتکب مجازات می‌شود.^{۳۷} اعیان و عرصهٔ جنگلها و مراتع ملی متعلق به دولت است و کلیهٔ اراضی که در اختیار دولت است و نیز اراضی منابع طبیعی با رعایت کلیهٔ ضوابط مربوط قابل واگذاری به واجدین شرایط است. اما واگذاری جنگلها و بیشه‌های طبیعی، مراتع عمومی، نهالستانهای عمومی، پارکهای جنگلی و جنگلهای دست کاشت عمومی، حریم قانونی تأسیسات دولتی و راههای مسیر کوچ ایل نشینها و حریم مربوط به آنها مطلقاً ممنوع است.^{۳۸} برای حمایت از گونه‌های جانوری، تیراندازی و شکار در پارکهای ملی ممنوع است و برای حمایت از گونه‌های گیاهی و فضای سبز و پوشش گیاهی و جنگلی، تعلیف احشام و قطع اشجار و بوته‌کشی و تجاوز و تخریب محیط زیست و بطور کلی هر عملی که موجب از بین رفتن رستنیها و تغییر اکوسیستم شود در پارکهای ملی و آثار طبیعی ملی ممنوع است. همچنین، تجدید یا تمدید پروانه‌های اکتشاف و

مجرمانهٔ زیست محیطی طبق سایر قوانین مستلزم مجازات شدیدتری باشد مرتکب به اشد مجازات محکوم خواهد شد. هر گاه مأمور سازمان حفاظت محیط زیست به تکالیف قانونی خود در بازرسی عمل ننماید یا بطور کلی در انجام وظایف محول تخلف نماید پس از ثبوت، گذشته از مجازات اداری در صورتی که عمل مأمور طبق یکی از قوانین مستلزم تعقیب جزائی باشد مراتب به مراجع صالح قضایی اعلام خواهد شد. هر گاه مأمورین سازمان حفاظت محیط زیست خود مرتکب جرائم زیست محیطی شوند یا در ارتکاب جرم مشارکت یا معاونت داشته باشند، بر حسب مورد به مجازات مقرر در قانون محکوم خواهند شد. جرائم برضد محیط زیست از جرائم خاصی است که قانونگذار در آنها مأمورین سازمان حفاظت محیط زیست و برخی سازمانهای دیگر را تحت شرایط خاصی به عنوان ضابطهٔ قوهٔ قضاییه پذیرفته است. در ایران، از يك سو در برخی زمینه‌ها مانند آلودگی صوتی هنوز قانون خاصی وضع نشده و بطور دقیق مشخص نیست که چگونه باید با این موارد قانوناً مقابله کرد و از سوی دیگر، مجازاتهای پیش‌بینی شده در قوانین مختلف دیگر نمی‌تواند عامل بازدارنده‌ای محسوب گردد زیرا این مجازاتها با وضعیت کنونی منطبق نیست. یکی دیگر از اشکالات قوانین و مقررات زیست محیطی ما قدیمی بودن اکثر آنهاست.

حقوق محیط زیست در ایران

حقوق ایران برای حمایت از جنگلها، مراتع و درختان، دریاها و آبها، هوا، گونه‌های طبیعی، آلودگیهای صنعتی و سایر انواع آلودگی مقررات و اصول مختلف و متعددی دارد که ذیلاً مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

حفاظت از جنگلها و مراتع و درختان

برای حفاظت از درختان و منابع طبیعی، قطع هر نوع درخت در معابر، میادین، بزرگراهها و پارکها، باغات و محلهایی که باغ شناخته می‌شوند در محدودهٔ قانونی حریم شهرها بدون اجازهٔ شهرداری ممنوع است.^{۳۹} گونه‌های درختانی از قبیل شمشاد، زربین، سرخدار، سرو خمره‌ای، سفیدپلت، حرا و چنندل، ارس، فندق، زیتون

○ در مقایسهٔ میان فرد و دولت، در درجهٔ اول مقصّر اصلی آلودگی محیط زیست، دولتها هستند و در درجهٔ دوم می‌توان افراد اعم از اشخاص حقیقی یا حقوقی را مسئول دانست.

همچنین اصل احترام از اثرات معکوس بر محیط زیست در اسکان انسانی، لزوم تخصیص ۳۰ درصد از کل مساحت زمین شهرکها و ۱۰ درصد از زمین مناطق صنعتی به مقاصد زیست محیطی و منع تغییر کاربری اراضی زراعی و باغها در خارج از محدوده شهرها، اصول مهمی است که برای حمایت از محیط زیست در مقابل گسترش مناطق مسکونی و صنعتی در نظر گرفته شده است. وجود این اصول نشانگر قدمت و سابقه قانونگذاری راجع به حمایت از منابع گیاهی و اشراف قانونگذار به خطراتی است که فضاها، گیاهی و جانوری را تهدید می کند.

حفاظت از دریاها و آبها

برای حفاظت از دریاها، عبور شناورهای خارجی از آبهای ایران در صورت مبادرت به ایجاد هر گونه آلودگی محیط زیست دریایی بی ضرر تلقی نمی شود و مشمول مقررات جزایی و مدنی خواهد بود.^{۴۳} آلوده کردن رودخانه‌های مرزی و آبهای داخلی و دریای سرزمینی ایران به نفت یا هر نوع مخلوط نفتی ممنوع است. انواع کشتی‌های بزرگ که در آبها یا بنادر ایران هستند مکلف به تنظیم و نگهداری دفتری به نام «دفتر ثبت نفت» می باشند. وقایع مربوط به آبگیری در مخازن، نوع محموله نفتی، سستشوی مخازن، تخلیه آب توازن، تخلیه فضولات نفتی، فرار نفت در اثر بروز حادثه و موارد استثنایی و اتفاقی بایستی در دفتر ثبت نفت درج گردد. در موارد سوانح و اتفاقاتی که موجب آلودگی دریای شود یا به نحوی خطر وقوع آلودگی را فراهم آورد که سلامت آبهای مقرر را مورد تهدید قرار دهد سازمان بنادر و کشتیرانی می تواند اقدامات لازم را برای پیشگیری و جلوگیری از سرایت آلودگی به عمل آورد. البته، هر گونه بررسی شرایط اقلیمی و بومی (اکولوژیک) دریایی و همچنین جلوگیری از آلودگی آبهای رودخانه‌های مرزی، آبهای داخلی و دریای سرزمینی ایران به غیر از موارد آلودگی نفتی کماکان به عهده سازمان حفاظت محیط زیست است.^{۴۴} در مورد احداث خط لوله نفتی، کشورهای احداث کننده خط لوله نباید در ایمنی کشتیرانی و همچنین حفظ و حمایت از محیط زیست و حیات آبریان اخلاقی ایجاد کنند.^{۴۵} در خصوص اکتشافات و عملیات

بهره برداری صادر شده برای معادن واقع در پارکهای ملی و آثار طبیعی ملی ممنوع است. قطع اشجار و یوته کنی و تجاوز و تخریب محیط زیست و خازرنی و ذغال گیری و بطور کلی هر عملی که موجب از بین رفتن رستنیها و تغییر اکوسیستم شود در پناهگاههای حیات وحش و مناطق حفاظت شده که اراضی آن متعلق به دولت باشد بدون اجازه ممنوع است. در ضمن، ورود و تعریف احشام بدون پروانه در پناهگاههای حیات وحش و مناطق حفاظت شده بر خلاف مقررات ممنوع است.^{۴۶}

در زمینه اسکان انسانی و شهرنشینی، برنامه ریزی‌ها باید با جهت گیری به سوی احترام از وارد آمدن اثرات معکوس بر محیط زیست و کسب حداکثر منافع اجتماعی و محیط زیستی برای همه صورت گیرد. در مورد ایجاد شهرک باید دستکم ۳۰ درصد کل مساحت زمین موضوع طرح برای معابر عمومی و فضای سبز و میدانی و تأسیسات عمومی و اجتماعی و تجهیزات شهری که غیر قابل تملک خصوصی باشد منظور شود.^{۴۷} قطبها و شهرکها و مجتمع‌های صنعتی و نیروگاهها و واحدهای تولیدی مکلفند ۱۰ درصد از فضای شهرکها یا مجموعه فضای تخصیص یافته برای احداث واحدهای تولیدی و خدماتی را به ایجاد فضای سبز و مشجر و کاشت درختان مناسب منطقه اختصاص دهند.^{۴۸} همچنین، به منظور حفظ کاربری اراضی و باغها و تداوم بهره‌وری آنها تغییر کاربری اراضی زراعی و باغها در خارج از محدوده قانونی شهرها و شهرکها جز در موارد ضروری ممنوع است.^{۴۹}

اصول مربوط به ممنوعیت قطع درختان در محدوده قانونی حریم شهرها، ممنوعیت تصرف در منابع طبیعی با صحنه‌سازی و منع هر گونه ایجاد مزاحمت یا ممانعت از حق، منع تجاوز به اراضی مستحدث و ساحلی، منع تخریب مراتع، منع تخریب منابع جنگلی و منع واگذاری منابع جنگلی و بی‌شده‌ها و مراتع عمومی، منع تعریف احشام و تخریب اشجار در پارکهای ملی و آثار طبیعی، منع تجدید یا تمدید پروانه معادن در پارکها و آثار طبیعی ملی و منع تخریب پناهگاههای حیات وحش و مناطق حفاظت شده همگی نشانگر توجه قانونگذار به امر حفاظت از منابع گیاهی است.

○ مهمترین تحول در زمینه تقویت مقررات زیست محیطی در ایران، تصویب اصل پنجاهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران بوده است.

داخلی، برای پیشگیری از هر نوع سانحه و آلودگی، وزارت نفت مکلف است در جریان عملیات نفتی ضمن برنامهریزی‌های صحیح برای صیانت ذخایر نفتی و حفاظت منابع و ثروت طبیعی و تأسیسات و جلوگیری از آلودگی محیط زیست (هوا، آب، خاک) نظارت و مراقبت کامل را با هماهنگی سازمانهای ذیربط به عمل آورد.^{۲۶}

در خصوص حفاظت از تالابها، از آنجا که تالابها بوم سازگانه‌ای آبی هستند که حافظ نسل زیست‌مندان بیشماری اند و دارای ارزشهای متعددی هستند و به‌عنوان بهبود دهنده کیفیت محیط زیست، زیستگاه جانوران و گیاهان آبی، و حافظ یک سوم گونه‌های جانوری در معرض تهدید انقراض در جهان می‌باشند کنوانسیون رامسر و کنوانسیونهای دیگری به امضار رسیده‌اند که ایران نیز عضو آنهاست.^{۲۷} در خصوص آبهای شیرین، صاحبان و استفاده کنندگان از چاه یا قنات مسئول جلوگیری از آلودگی آب آنها هستند و موظفند طبق مقررات بهداشتی عمل کنند. چنانچه جلوگیری از آلودگی آب خارج از قدرت آنان باشد مکلفند مراتب را به سازمان حفاظت محیط زیست یا وزارت بهداشتی اطلاع دهند. آلوده ساختن آب ممنوع است و مسئولیت پیشگیری و جلوگیری از آلودگی منابع آب به سازمان حفاظت محیط زیست محول شده است.^{۲۸} در هر حال، به‌عنوان یک قاعده کلی، آلوده کردن آب آشامیدنی عمومی ممنوع است.

به‌منظور جلوگیری و رفع آلودگی منابع آب توسط فاضلابهای صنعتی، صنایع و کارخانه‌های واقع در شهرکهای صنعتی موظفند نسبت به ایجاد و بهره‌برداری شبکه‌های جمع‌آوری و انتقال تأسیسات فاضلاب صنعتی بر اساس استانداردهای سازمان محیط زیست و با مشارکت یا نظارت شرکتهای آب و فاضلاب استان تهران اقدام نمایند.^{۲۹}

قانونگذار ایران از آلودگی دریاها توسط مواد نفتی، آلودگی تالابها، آلودگی آب شرب و دفع فاضلابها غافل نبوده است و قواعد کلی مربوط به هر یک از آنها را مشخص نموده است. به نظر می‌رسد که برای حفاظت از آنها اعم از آبهای شور یا شیرین و همچنین تالابها عنصر قانونی لازم در قالب اصولی روشن و واضح مهیاست. اما

آلودگیهای موجود در دریاها، تالابها و رودخانه‌ها علیرغم وجود این مقررات ما را به این نتیجه رهنمون می‌سازد که احتمالاً اشکال کار در اجراست نه در مرحله تقنین، بهترین قوانین تا وقتی اجرا نشوند نمی‌توانند نقش خود را ایفا نمایند. در مرحله اجرا نیز آنچنان که قبلاً گفتیم افراد ذینفع و همچنین سازمان حفاظت محیط زیست اقدام به شکایت و تشکیل پرونده می‌کنند و در مواردی حکم به رفع آلودگی یا تعطیلی منبع آن صادر می‌گردد و حتی حکم مزبور اجرا هم می‌شود ولی وضعیت همچنان منفی است و روز بروز اوضاع وخیمتر می‌گردد. يك علامت سؤال بزرگ در اینجا وجود دارد. آنان که دست‌اندر کار مسائل حقوقی نیستند ضعف را در قوانین می‌دانند اما این مطالعه نشان می‌دهد که ضعفی در قوانین وجود ندارد ولی آنچه قانون مقرر نموده است در عمل بطور کامل به اجرا در نمی‌آید. ممکن است گفته شود که چاره کار در تعیین دستگاهی برای نظارت بر اجرای قانون است ولی اینطور نیست چرا که بر انجام نظارت نیز نظارت دیگری لازم خواهد آمد. از مؤثرترین عوامل در این زمینه می‌توان از رسانه‌های گروهی و مطبوعات نام برد؛ نه مطبوعات وابسته به دستگاههای اجرایی مربوط بلکه مطبوعاتی مستقل و در عین حال متخصص. مطبوعاتی که وظیفه خود را انتقاد بدانند نه توجیه وضعیت.

جلوگیری از آلودگی هوا

در خصوص جلوگیری از آلودگی هوا، به‌موجب کنوانسیون وین، کشورهای عضو باید اقدامات لازم را به منظور حفظ سلامت انسان و محیط زیست در قبال اثرات بالفعل و بالقوه سوءناشی از فعالیت انسان که لایه ازن را دگرگون می‌سازد یا ممکن است دگرگون کند به عمل آورند.^{۳۰} به‌موجب قوانین ایران نیز اقدام به هر عملی که موجب آلودگی هوا را فراهم نماید ممنوع است. منظور از آلودگی هوا عبارت است از وجود و پخش يك یا چند آلوده‌کننده اعم از جامد، مایع، گاز، تشعشع پرتوزا و غیر پرتوزا در هوای آزاد به مقدار و مدتی که کیفیت آن را بطوری که زیان آور برای انسان یا سایر موجودات زنده یا گیاهان یا آثار و ابنیه باشد تغییر دهد. بنابراین، استفاده از وسایل

○ ذکر مسئله حفاظت

محیط زیست در قانون اساسی ایران و عضویت ایران در کنوانسیونهای متعدد حفاظت از محیط زیست و جلوگیری از آلودگی آن نشانگر همسویی ایران با فعالیت‌های جهانی و مشخص‌کننده توجه کافی کشور ما به مسئله حفاظت محیط زیست است.

○ حفاظت از محیط زیست

تنها با وضع قوانین مستقیم برای جلوگیری از آلودگی‌ها و نابودی عوامل مخرب محیط زیست حاصل نمی‌شود بلکه لازم است در تدوین همه سیاست‌ها و قوانین و مقررات به بعد زیست محیطی مسئله توجه شود.

استانداردهای حفاظت محیط زیست در تولید و ورود وسایل نقلیه موتوری، تکلیف صنایع به استفاده از سوخت و سیستم احتراقی مناسب، منع پخش آلوده کننده‌های هوا، ممنوعیت به کار انداختن وسایل نقلیه آلوده کننده، الزام دستگاه‌های دولتی به استفاده از بنزین بدون سرب، الزام تبدیل موتورسیکلت‌های دوزمانه به چهار زمانه و منع ورود موتور سیکلت‌های دوزمانه از اصول مهمی است که در حقوق ایران ایجاد گردیده است. با وجود این، همه روزه شاهد اعمالی که موجب آلودگی هوای می‌شود، از جمله استفاده از وسایل نقلیه آلوده کننده هوا و دودزایی وسایل نقلیه دولتی بویژه اتوبوس‌های قدیمی شرکت واحد هستیم. اگر چه تردیدی نیست که وجود این قوانین و اجرای کم‌وبیش جدی آنها در کنترل آلودگی هوایی تأثیر نبوده است اما به نظر می‌رسد که در این زمینه قوانین هنوز پیشرفت لازم را نکرده‌اند و از واقعیات جامعه نظیر جمعیت فزاینده شهرهای بزرگ، وسایل نقلیه دائم‌التزاید، مسئله رفت و آمدهای درون شهری بویژه رفت و آمد هر روزه کارگران، کارمندان، دانش‌آموزان و دانشجویان و مسائل علمی مربوط به آنها غافل مانده‌اند. برای مثال، جدا کردن ساعات رفت و آمد شاغلان از ساعات رفت و آمد محصلان در شهر دهلی باعث جلوگیری از وارونگی هوا در ساعتی از روز گردیده است ولی چنین قاعده ساده‌ای هنوز در تهران به کار گرفته نشده است. بنابراین، به نظر می‌رسد که لازم است قوانین کیفیت بیشتری پیدا کنند و بر اساس مطالعات دقیق و عمیق علمی و تطبیقی نسبت به کنترل آلودگی هوا استوار شوند.

حفاظت از گونه‌های طبیعی

در مورد حفاظت از گونه‌های طبیعی، به موجب کنوانسیون تنوع زیستی ریو، هر کشور عضو باید از ورود گونه‌های بیگانه‌ای که اکوسیستم‌ها و زیستگاه‌های گونه‌های دیگر را به خطر می‌اندازد جلوگیری کند و آنها را تحت کنترل در آورد. هر کشور عضو باید قوانین و مقررات لازم برای حفاظت از گونه‌ها و جمعیت‌های در معرض خطر نابودی را تنظیم یا تحکیم نماید^{۵۴}. در ایران، از تاریخ تصویب قانون حفاظت محیط زیست، نام سازمان شکاربانی و نظارت بر صید به سازمان

نقلیه موتوری که بیش از حد مجاز و مقرر دود و آلوده کننده‌های دیگر وارد هوای آزاد نمایند ممنوع است. هر وسیله نقلیه موتوری که به کار گرفته می‌شود باید دارای گواهینامه مخصوص مبنی بر رعایت حد مجاز خروجی آلوده کننده‌های هوا باشد. ساخت و تولید و ورود وسایل نقلیه موتوری و همچنین موتور و سایر قطعات مرتبط با احتراق وسایل نقلیه از قبیل کاربراتور و فیلتر مستلزم رعایت استانداردهای حفاظت محیط زیست است. در این رابطه، کارخانه‌ها و کارگاه‌ها و تیر و گاه‌ها و کوره‌های آجرپزی و آهک‌پزی موظف به استفاده از سوخت و سیستم‌های احتراقی مناسب و قابل دسترسی که موجبات کاهش آلودگی هوا را فراهم نماید هستند. در ضمن، پخش و انتشار هر نوع مواد آلوده کننده هوا بیش از حد مجاز از منابع تجاری، خانگی و متفرقه در هوای آزاد ممنوع است^{۵۵}. همچنین، به کار انداختن وسایل نقلیه موتوری که بیش از استانداردهای مقرر دود و آلوده کننده‌های دیگر وارد هوای آزاد نماید ممنوع است. پخش هر نوع آلوده کننده از منابع متفرقه در هوای آزاد بیش از استانداردهای مقرر نیز ممنوع است^{۵۶}. در هر حال، به منظور کاهش آلودگی هوای تهران و شهرهای بزرگ، دستگاه‌های اجرایی، نیروهای نظامی و انتظامی موظفند نسبت به گازسوز یا دوگانه‌سوز کردن تدریجی وسایل نقلیه تحت اختیار خود، همچنین استفاده از سایر سوخت‌های مناسب با حداقل ترکیبات آلاینده از جمله بنزین بدون سرب بر اساس زمان‌بندی مشخص اقدام نمایند. در این رابطه، وزارت صنایع موظف است تمامی تولیدکنندگان داخلی موتورسیکلت‌های دوزمانه را در یک برنامه زمانی پنج ساله مکلف نماید فروش سالانه خود را در سطح کشور کاهش و با نوع موتور چهار زمانه جایگزین نمایند. نیروی انتظامی موظف است در پایان این دوره از تردد موتورسیکلت‌های با سیستم دوزمانه در آن دسته از شهرهای کشور که به تشخیص سازمان حفاظت محیط زیست با مشکل آلودگی هوا روبرو هستند جلوگیری کند. همچنین، واردات موتورسیکلت‌های دوزمانه ممنوع است^{۵۷}.

منع اعمالی که موجب آلودگی هوای می‌شود، منع استفاده از وسائل نقلیه آلوده کننده هوا، لزوم رعایت

○ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست در راستای اصل پنجاهم قانون اساسی مقرر نموده است که اقدام به هر عملی که، موجبات آلودگی محیط زیست را فراهم سازد ممنوع است.

حفاظت محیط زیست و همچنین نام شورای عالی مزبور به شورای عالی حفاظت محیط زیست تبدیل شد. از آن پس، کلیه امور مربوط به حیوانات وحشی و آبریزان رودخانه‌ها و آبهای داخلی و حفظ محیط زیست به سازمان حفاظت محیط زیست محول گردیده است.^{۵۵} در زمینه شکار، هر کس به عمد و بدون ضرورت حیوان حلال گوشت متعلق به دیگری یا حیواناتی را که شکار آنها توسط دولت ممنوع اعلام شده است بکشد یا مسموم یا تلف یا ناقص کند به حبس یا جزای نقدی محکوم خواهد شد. هر کس هم برخلاف مقررات و بدون مجوز قانونی اقدام به شکار یا صید حیوانات و جانوران وحشی حفاظت شده نماید به حبس یا جزای نقدی محکوم خواهد شد.^{۵۶} البته خرید و فروش، تکثیر و پرورش و صدور و ورود حیوانات وحشی و اجزای آنها که غیر بومی ایران باشند و از خارج به کشور وارد شده یا از قبل در کشور تکثیر و پرورش یافته باشند با کسب پروانه یا اجازه از سازمان مجاز است. ورود و صدور آن دسته از جانوران وحشی و اجزای آنها که در فهرست کنوانسیون تجارت بین‌المللی گونه‌های در معرض خطر انقراض ثبت شده‌اند باید با رعایت مقررات کنوانسیون مذکور صورت گیرد.^{۵۷} در ضمن، شکار در مناطق حفاظت شده و قرق اختصاصی و همچنین شکار حیوانات حمایت شده با پروانه عادی ممنوع است. در این رابطه، خرید و فروش، عرضه و نگهداری و حمل و صدور کلیه جانوران وحشی زنده و کشته و اجزای آنها بدون تحصیل پروانه از سازمان حفاظت محیط زیست ممنوع است مگر آنچه از طرف شورای عالی حفاظت محیط زیست مجاز اعلام شده باشد. ترخیص حیوانات و پرندگان وحشی زنده و تخم این قبیل پرندگان از گمرک، موکول به موافقت سازمان و ارائه گواهی مبنی بر سالم بودن حیوانات از مقامات صلاحیتدار دامپزشکی مبدأ صدور است. تکثیر و پرورش جانوران وحشی و آبریزان با رعایت قانون تشکیل وزارت منابع طبیعی مستلزم تحصیل پروانه از سازمان حفاظت محیط زیست است.^{۵۸} شکار نیز دارای ممنوعیتها و محدودیت‌های متعددی از نظر زمانی، شیوه‌ای، نوعی، کمی و کیفی است. علاوه بر مسائل مربوط به شکار، صدور میکروفسیلها اعم از جانوری و گیاهی از کشور با

اطلاع و تأیید هر یک از دستگاههای ذیربط مبنی بر میکروفسیل بودن مجموعه ارائه شده از طرف متقاضی و اعلام آن به گمرک مجاز است. صدور ماکروفسیل‌های مهره‌داران از کشور ممنوع است.^{۵۹} در خصوص حفاظت از منابع آبی، صید هر نوع ماهی و سایر آبریزان در خلیج فارس و دریای خزر، مرداب‌ها، روگاہها، مصبها و رودخانه‌های مربوط به دریاها یا مذکور تا مسافتی از مصب هر یک از رودخانه‌ها بدون اخذ پروانه لازم از شرکت سهامی شیلات ایران (شمال و جنوب) ممنوع است.^{۶۰} همچنین، صید، عمل آوری، عرضه، فروش، حمل و نقل، نگهداری، واردات و صادرات انواع ماهیهای خاویاری و خاویار بدون اجازه شیلات ممنوع است. در ضمن، حمل و استفاده از ابزار و ادوات صیادی غیر مجاز و همچنین موادی از قبیل مواد منفجره، سمی یا برقی که باعث ضعف، بیماری یا مرگ آبریزان شوند ممنوع است.^{۶۱}

ممنوعیت شکار غیر مجاز؛ منع پرورش غیر مجاز حیوانات وحشی، تقنین ورود و صدور گونه‌های در معرض خطر انقراض، منع خرید و فروش، عرضه و نگهداری و صدور غیر مجاز حیوانات وحشی، و در نظر گرفتن ممنوعیتها و محدودیت‌هایی برای شکار نشان می‌دهد که قانونگذار ایران مسائل مربوط به حفاظت از گونه‌های جانوری را مورد توجه قرار داده است. اما، در ایران به دلیل نابودی تدریجی جنگل‌ها و بیشزارها و تالابها روز بروز این گونه‌ها بیشتر و بیشتر در معرض خطر نابودی قرار می‌گیرند و حمایت از گونه‌های وحش که در ارتباط مستقیم با حفاظت از پوشش‌های جنگلی و گیاهی و پناهگاههای حیات وحش است سختتر و سختتر می‌شود. از سوی دیگر، همانگونه که قبلاً در مورد حمایت از درختان و منابع درختزاری و گیاهی گفته شد اگر چه قوانین متعددی برای جلوگیری از نابودی گونه‌ها وجود دارد که با شدت و ضعف به مورد اجرا گذاشته می‌شود ولی به پرورش و تکثیر حیوانات وحشی در محیط‌های طبیعی و جایگزین‌سازی آنچه با شکار یا به دلایل دیگر نابود می‌شود توجه کافی نشده است.

جلوگیری از آلودگیهای صنعتی

در خصوص جلوگیری از آلودگیهای صنعتی،

○ به موجب قوانین ایران، عدم رعایت مقررات زیست محیطی و ایجاد آلودگی و تخریب محیط زیست در موارد گوناگونی عملی مجرمانه، و مرتکب بر اساس قوانین و مقررات مربوط قابل تعقیب و مجازات است.

مگر در موارد خاصی که به تشخیص سازمان، خطر آلودگی محیط زیست را به همراه نداشته باشد^{۶۷}. در این رابطه، به موجب بیانیه کنفرانس سازمان ملل متحد درباره محیط زیست و انسان، تخلیه مواد سمی یا مواد دیگر و گرمابه میزان یا تراکمی که از ظرفیت مجاز محیط زیست بالا رود باید متوقف شود تا اطمینان حاصل شود که صدمه غیر قابل برگشتی به اکوسیستم وارد نخواهد شد. در این رابطه، صدور پروانه بهره‌برداری یا عقد قرارداد استخراج و فروش و اجازه برداشت شن و ماسه و خاک رس معمولی و نیز انباشت مواد باطله و دفع مواد زائد در حریم قانونی راهها و راه آهن، در داخل شهرها و روستاها و حریم قانونی آنها، در حریم قانونی لوله‌های نفت و گاز و سدها و شبکه توزیع آب و برق و قنوات، در داخل جنگلها، در بسترو حریم رودخانه‌ها و مسیلها و انهار و شبکه آبیاری و زهکشی و همچنین مناطق آبخیزداری و حریم قانونی ساحل دریاچه‌ها و دریاها و در حریم قانونی اماکن مقدسه و ابنیه تاریخی و سایر حریم‌های قانونی، منوط به کسب موافقت سازمانهای مسئول است^{۶۸}. همچنین، شهرداری مکلف است محلهای مخصوصی برای تخلیه زباله و نخاله و فضولات ساختمانی و مواد رسوبی فاضلابها و نظیر آنها تعیین و ضمن انتشار آگهی به اطلاع عموم برساند. محلهای تخلیه زباله باید خارج از محدوده شهر تعیین شود و محل تأسیس کارخانه‌های تبدیل زباله به کود به تشخیص شهرداری خواهد بود. تخلیه فاضلابها باید بر اساس استانداردهایی باشد که به صورت حداکثر غلظت آلوده کننده‌ها بیان می‌شود و رعایت این استانداردها تحت نظارت سازمان حفاظت محیط زیست ضروری است^{۶۹}. مسئولین منابع آلوده کننده باید فاضلابهای تولیدی را با برسیهای مهندسی و استفاده از تکنولوژی مناسب و اقتصادی تا حد استانداردها تصفیه نمایند. لجن و سایر مواد جامد تولید شده در تأسیسات تصفیه فاضلاب قبل از دفع بایستی بصورت مناسب تصفیه شود و تخلیه نهایی این مواد نباید موجب آلودگی محیط زیست گردد^{۷۰}. در نظر گرفتن استانداردهای حفاظت و بهسازی محیط زیست برای تأسیس صنایع، ممنوع نمودن فعالیت‌های صناعی که استانداردهای مذکور را

صدور پروانه تأسیس هر نوع کارخانه و کارگاه جدید و توسعه و تغییر کارخانه‌ها و کارگاههای موجود، مستلزم رعایت مقررات و ضوابط حفاظت و بهسازی محیط زیست است^{۶۲}. همچنین، احداث نیروگاهها، پالایشگاهها، کارخانه‌های پتروشیمی، کارخانه‌های صنایع نظامی، فرودگاهها و ترمینالهای بارگیری موكول به رعایت ضوابط و معیارهای سازمان حفاظت محیط زیست از لحاظ محل استقرار است. فعالیت کارخانه‌ها و کارگاههای جدیدی که ضوابط و معیارهای مورد نظر را رعایت نمایند همچنین فعالیت و بهره‌برداری از کارخانه‌ها و کارگاهها و نیروگاههایی که بیش از حد مجاز موجبات آلودگی هوا فراهم آورند ممنوع است^{۶۳}. کارخانه‌ها، کارگاهها و واحدهای صنعتی و معدنی موظفند يك در هزار فروش تولیدات و خدمات خود را در هر سال به حساب جداگانه‌ای واريز و از محل وجوه این حساب هزینه‌های مربوط به حفاظت محیط زیست و کنترل آلودگیها را پرداخت نمایند. مخارج و هزینه‌هایی که کارخانه‌ها و کارگاهها و واحدهای صنعتی و معدنی به تشخیص یا تحت نظر سازمان هزینه می‌نمایند جزو هزینه‌های قابل قبول مالیاتی آنها منظور خواهد شد. در صورتی که يك در هزار فروش تولیدات کارخانه‌ها و کارگاههای صنعتی و معدنی مذکور پس از انجام هزینه‌های مقرر در پایان سال مالی تماماً به مصرف نرسیده باشد، معادل آن در سالهای بعد قابل هزینه است و جزو هزینه‌های قابل قبول مالیاتی سالی که وجوه مزبور در آن به مصرف رسیده است محاسبه خواهد شد^{۶۴}. در ضمن، ایجاد تأسیسات و کارگاههایی که منافی بهداشت و موجب سلب آسایش مجاورین باشد در شهرها و حومه ممنوع و آنچه فعلاً در شهرها و حومه موجود است صاحبان‌شان باید آنها را به محل مناسبی در خارج از شهر منتقل نمایند^{۶۵}. در خصوص دفع زباله‌ها و فاضلاب صنعتی، سوزاندن و انباشتن زباله‌های شهری و خانگی و هر گونه نخاله در معابر عمومی و فضای باز ممنوع است^{۶۶}. همچنین، تخلیه و بخش فاضلاب یا هر نوع ماده آلوده کننده از منابع متفرقه به آبهای پذیرنده به میزان بیش از حد استاندارد ممنوع است. رقیق کردن در مرحله تخلیه به عنوان تصفیه ممنوع است

می‌شوند. در اینجا نیز مطالعه دقیق و عمیق هر مورد با توجه به ملاحظات اقتصادی، صنعتی، توسعه‌ای و حفاظت محیط زیست خواهد توانست راه‌حلهای جدیدی را با توجه به همه این مسائل پیش روی ما قرار دهد.

جلوگیری از سایر انواع آلودگیها

در خصوص جلوگیری از سایر آلودگیها، به موجب قانون ایجاد هر گونه آلودگی صوتی بیش از حد مجاز است. مردم بر اساس ماده ۲۲۵ ق.ا.د.م. می‌توانند بر ضد اشخاص مزاحمی که در ملک خود ایجاد سرو صدای زیاد می‌کنند دعوی رفع مزاحمت اقامه کنند^{۷۱}. هر اقدامی که تهدید کننده بهداشت عمومی شناخته شود از قبیل آلوده کردن آب آشامیدنی یا توزیع آب آشامیدنی آلوده، دفع غیر بهداشتی فضولات انسانی و دامی و مواد زائد، ریختن مواد مسموم کننده در رودخانه‌ها، زباله در خیابانها و کشتار غیر مجاز دام، استفاده غیر مجاز از فاضلاب خام یا پساب تصفیه‌خانه‌های فاضلاب برای مصارف کشاورزی ممنوع است. در اینجا منظور از آلودگی محیط زیست عبارت است از پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب یا هوا یا خاک یا زمین به میزانی که کیفیت فیزیکی، شیمیایی یا بیولوژیک آن را بطوری تغییر دهد که به حال انسان یا سایر موجودات زنده یا گیاهان یا آثار یا ابنیه مضر باشد^{۷۲}.

با گسترش شهرنشینی، آلودگی صوتی و اقدام به زیان بهداشت عمومی روز بروز دارای اهمیت بیشتری می‌شود. لازم است که مقررات دقیقتر و مؤثرتری راجع به مسئله آلودگی صوتی همچنین راجع به بهداشت عمومی وضع گردد.

نتیجه گیری و پیشنهادها

گفته شد که اصلی ترین عامل تخریب محیط زیست اتخاذ و اعمال سیاستهای غلط چه در حوزه جهانی و چه در حوزه ملی است. بنابراین بیش از افراد ملت لازم است که اجزای دولت و دولتها کنترل شوند. با عنایت به تعداد مقررات و قوانین موجود توجه اصلی بایستی معطوف به کیفیت بخشیدن به قوانین و مقررات و ایجاد اصول کلی و پایدار برای حقوق محیط زیست باشد. در عین حال باید در قوانین و مقررات توجه بیشتری به ترمیم

رعایت نمی‌کنند، الزام صنایع به در نظر گرفتن بودجه‌ای برای اقدامات زیست محیطی و اجبار صنایع آلوده کننده به انتقال محل صنعت به محلهای مناسب، از موارد مهمی است که در قوانین ایران برای جلوگیری از آلودگی صنعتی در نظر گرفته شده است. بدون تردید صنعت و تولیدات صنعتی مهمترین آلوده کنندگان محیط زیست به شمار می‌روند و انواع و اقسام آلودگیها را ایجاد می‌نمایند. در این خصوص دفع فاضلاب صنعتی در میان سایر موارد آلودگی از جایگاه مهمتری برخوردار است. ممنوعیت سوزاندن و انباشتن زباله‌ها در معابر عمومی و فضای سبز، منع تخلیه و پخش فاضلاب به آبهای پذیرنده بیش از حد مجاز، منع رقیق کردن فاضلاب به عنوان تصفیه، منع تخلیه غیر مجاز مواد سمی و گرما، لزوم کسب اجازه برای انباشت زباله در حریمهای شهرها، روستاها، تأسیسات و منابع طبیعی، لزوم تخلیه زباله‌ها در خارج از شهر، لزوم رعایت استانداردهای زیست محیطی در تخلیه فاضلابها، و لزوم تصفیه زباله‌ها مواردی است که برای جلوگیری از آلودگی توسط فاضلابها و دفع صحیح آلودگی آنها مقرر گردیده است. جلوگیری از آلودگیهای صنعتی کار آسانی نیست. صنعت باعث ایجاد فاضلاب، دود، صدا، گرد و غبار، حرارت، آلودگیهای گازهایی شیمیایی، زباله‌های صنعتی و باعث ایجاد تولیدات مصنوعی می‌شود که خود آن مصنوعات می‌توانند ایجاد کننده آلودگیهای متعددی باشند. بدین ترتیب صنعت به عنوان منبع آلودگیهای متعدد و مادر آلوده کننده‌های متعدد بایستی بیشتر مورد توجه قانونگذار واقع گردد. مطالعات و دقت نظر بیشتری لازم است. بسیاری از کشورهای توسعه یافته برای توسعه اقتصادی به دلیل در نظر نگرفتن و عدم رعایت مقررات محیط زیستی سرزمین خود را به یک زباله‌دان تبدیل کرده‌اند. در اینجا، اقدام قانونگذاران نسبت به آلودگی صنعتی بایستی با استفاده از دانش و تخصص صنعتی صورت گیرد. البته، جلوگیری از آلودگی صنعتی تقریباً همیشه با هزینه بسیار همراه است. هزینه بعضی از جلوگیریها تا حدی است که سود و صرفه انجام آن را منتفی می‌کند. در واقع ملاحظات اقتصادی در مورد صنایع در بسیاری از موارد در مقابل ملاحظات زیست محیطی واقع

○ جرائم بر ضد محیط زیست از جرائم خاصی است که قانونگذار در آنها مأموران سازمان حفاظت محیط زیست و برخی سازمانهای دیگر را تحت شرایط خاصی به عنوان ضابطه قوه قضاییه پذیرفته است.

بطور کامل به سازمان حفاظت محیط زیست که یکی از زیر مجموعه‌های قوه مجریه است و براحتی تحت‌الشعاع مسائل اجرایی کشور قرار می‌گیرد محوّل نماید. واگذاری سرنوشته محیط زیست در ایران به سازمان حفاظت محیط زیست و قرار دادن آن در مجموعه قوه مجریه به مفهوم آن است که قوه مجریه براحتی می‌تواند در امور اجرایی ملاحظات زیست محیطی رازیر پا گذارد در حالی که این ملاحظات بایستی بالاتر از مسائل و امور اجرایی کشور قرار گیرد و قوه مجریه نیز بایستی کنترل شود تا به محیط زیست آسیب نرساند.

۲. لازم است يك مرکز تحقیقات محیط زیست متشکل از متخصصین و اساتید علوم مختلف برای مطالعه وضعیت محیط زیست در ایران و جهان ایجاد گردد. قسمتی از این مرکز بایستی به مطالعات و تحقیقات حقوقی راجع به حقوق محیط زیست اختصاص داده شود. نتیجه تحقیقات مرکز برای بهبود حقوق محیط زیست بایستی در اختیار مجلس شورای اسلامی قرار داده شود. مجلس محترم بایستی در وضع قوانین زیست محیطی همواره اصل ترمیم خسارات محیط زیستی را مدنظر داشته و به تکمیل عوامل محیط زیستی همت گمارد نه اینکه بصورت تدافعی فقط به مجازات متخلفین و امثال آن حکم نماید.

۳. برای بهتر شدن قوانین بویژه در زمینه آلودگیهای صنعتی در کشوری که مالک بیشتر صنایع آن دولت و شرکتهای دولتی هستند لازم است مجلس شورای اسلامی هیچگونه اختیار قانونگذاری به سازمان حفاظت محیط زیست تفویض ننماید و همه تصمیمات مربوط با نظر نمایندگان منتخب مردم گرفته شود.

۴. بایستی به گروه‌های حامی محیط زیست بیشتر بها داده شود و این گروهها باید بتوانند مجلاتی انتقادی داشته باشند. پیشنهادها و تلاشهای اینگونه گروهها بایستی به موجب قانون محترم شمرده شود و توصیه‌های ایشان برای قانونگذاری و اجرا بایستی مورد توجه مسئولین قرار گیرد.

یادداشت‌ها

۱. «خطرات آلودگی هوای اجیدی بگیریم»، روزنامه

خسارات وارده شود. این بدان دلیل است که حق داشتن محیط زیست سالم و مناسب از مهمترین حقوق اساسی انسان است. وجود اصول متعدد نشانگر قدمت و سابقه قانونگذاری راجع به حمایت از منابع گیاهی و اشرف قانونگذار به خطراتی که فضاهاى گیاهی و جانوری را تهدید می‌کند. برای حفاظت از آنها اعم از آبهای شور یا شیرین و همینطور تالابها عنصر قانونی لازم در قالب اصولی روشن و واضح مهیاست. در این زمینه احتمالاً اشکال کار در اجراست نه در تقنین که آن هم با داشتن مطبوعاتی تخصصی و انتقادی که می‌تواند ارگان جمعیت‌های حمایت از محیط زیست باشند قابل تحقق است. در خصوص آلودگی هوا، علوم گردید که قوانین هنوز پیشرفت لازم را نمانده‌اند و از واقعیات جامعه غافل مانده‌اند و لازم است قوانین کیفیت بیشتری پیدا کنند و مبتنی بر مطالعات علمی و تطبیقی شوند. در خصوص گونه‌های وحش، زیستگاههای آنها از حفاظت کافی برخوردار نیست و به پرورش و تکثیر آنها در محیطهای طبیعی و جایگزینی آنچه نابود می‌شود توجه تقنینی کافی نشده است. صنعت به عنوان منبع و مادر آلودگیهای متعدد به اندازه کافی مورد کنترل قانونی قرار نگرفته است. مشکل آلودگی صنعتی با قانونگذاری ساده و محفلی قابل حل نیست. همچنین، لازم است مقررات دقیقتر و مؤثرتری راجع به مسئله آلودگی صوتی همینطور راجع به بهداشت عمومی وضع گردد.

برای رفع مشکلات فوق پیشنهادهایی به شرح ذیل ارائه می‌گردد:

۱. لازم است قوانینی وضع شود که دولت را موظف به رعایت هر چه بیشتر حفاظت محیط زیست نماید و به عبارتی چنان نباشد که دولت بتواند برای اجرای طرحهای خود براحتی ملاحظات محیط زیستی را کنار گذارد، با يك تصویبنامه فضاهاى محیط زیستی را به فضاهاى مسکونی بدل نماید یا با ایجاد يك بزرگراه در میان يك جنگل تمام آن جنگل را در معرض نابودی قرار دهد، یا با واگذاری جنگلها به بخش خصوصی باعث راه افتادن سیل در شهرها و ایجاد فجایع انسانی گردد. به همین منظور، مجلس نباید اختیارات خود در زمینه تقنین راجع به حفاظت از محیط زیست را

○ در حقوق ایران برای حمایت از جنگلها، مراتع و درختان، دریاها و آبهای، هوا، گونه‌های طبیعی، و جلوگیری از آلودگی‌های صنعتی و دیگر انواع آلودگی مقررات و اصول مختلف و متعددی وجود دارد.

- همشهری، شماره ۲۷۴، مورخ ۷۲/۹/۹.
۲. دکتر مصطفی تقی زاده انصاری، حقوق محیط زیست در ایران، تهران، سمت، ۱۳۷۴، ص ۱۰۳.
۳. «وضعیت محیط زیست جهان»، مترجم مهدی فتوره چی، محیط زیست، ویژه نامه ریو، سال ۱۳۷۱، ص ۲۲.
۴. همان، ص ۱۵.
۵. بهمن آقایی، «جنبه های حقوقی آلودگی دریاها به وسیله نفت و مسائل خلیج فارس»، مجله سیاست خارجی، اسفند ۱۳۶۶، ص ۱۰۵.
۶. رئیس مرکز تحقیقات محیط زیست دریایی جزیره هرمز، روزنامه همشهری، ۷۷/۹/۲۶، ص ۳.
۷. جهان اقتصاد، ۷۷/۸/۱۹، ص ۱.
۸. گزارش ملی جمهوری اسلامی ایران به کنفرانس محیط زیست و توسعه ملل متحد، (ریودونایرو، ۲۲ تا ۱۱ خرداد ۱۳۷۱)، محیط زیست، ویژه نامه ریو، سال ۱۳۷۱، ص ۵۳.
۹. قانون برنامه توسعه اقتصادی کشور، بخش محیط زیست (مصوب ۱۳۶۸)، صص ۲۵.
۱۰. «گزارش ملی...»، پیشین، ص ۵۵.
۱۱. میرعظیم قوام، حمایت کیفری از محیط زیست، تهران، انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۷۵، صص ۱۷۱، ۱۹۰، ۳۵.
۱۲. حسن حبیبی، «حقوق بین الملل در برابر مسئله خسارات وارده به دولتها و گستره دریاها»، فصلنامه حق، دفتر یکم، ۱۳۶۴، ص ۱۳۴.
۱۳. روزنامه همشهری، شماره ۱۷۸، مورخ ۱۳۷۲/۵/۱۶.
۱۴. مجید مخدوم، بررسی آلودگی صدا در تهران، محیط شناسی ۳۹۸، شماره ۵، صص ۵۷، ۸.
۱۵. روزنامه رسالت، مورخ ۷۰/۶/۱۱.
۱۶. «سخنرانی دکتر حسن حبیبی در کنفرانس ریو»، محیط زیست، ویژه نامه ریو، سال ۱۳۷۱، ص ۳.
۱۷. هنریک مجنونیان، «کلیاتی پیرامون پارکهای ملی و ذخایر طبیعی»، محیط شناسی، شماره ۱۲ (۱۳۶۳)، ص ۱۰۱.
۱۸. «سخنرانی دکتر منافی در هجدهمین اجلاس شورای حکام برنامه محیط زیست ملل متحد در نایروبی کنیا خرداد ۱۳۷۴»، محیط زیست، تابستان ۱۳۷۴، ص ۱۲.
۱۹. فیلیپ المرودیت، «اجلاس سران زمین»، ترجمه خسرو کامکار، محیط زیست، ویژه نامه ریو، سال ۱۳۷۱، صص ۳۷، ۳۵. و نیز سارک تایج، «راه پایداری»، ترجمه خسرو کامکار، همان، ص ۹۳.
۲۰. «سخنرانی دکتر حبیبی در کنفرانس ریو»، پیشین، صص ۹ و ۴. و نیز المرودیت، پیشین، ص ۳۶.
۲۱. محمد جعفر صدوق، «فقر و محیط زیست»، محیط زیست، تابستان ۱۳۷۴، ص ۵۵.
۲۲. المرودیت، (به نقل از آر. کی. پاچوری مدیر انستیتو تحقیقات انرژی تاتا در دهلی نو)، پیشین، ص ۳۵.
۲۳. «جمعیت مهمان ناخوانده»، ترجمه خسرو کامکار، محیط زیست، ویژه نامه ریو، سال ۱۳۷۱، ص ۷۵.
۲۴. باول الریش، «مشکل اصلی کدام است؟ جمعیت یا بهره مندی از منابع»، محیط زیست، تابستان ۱۳۷۴، صص ۳۴ و ۳۲.
۲۵. گزارش ملی...، پیشین، صص ۴۳ و ۴۶.
۲۶. دکتر جمشید ممتاز، تدوین و توسعه حقوق بین الملل (جزوه درسی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، در سال تحصیلی ۷۱-۱۳۷۰).
۲۷. «آشنایی با حقوق داخلی و بین المللی محیط زیست»، ترجمه حمید آینی، روزنامه سلام. شماره ۷۲۱، مورخ ۷۲/۸/۲۴.
۲۸. گزارش ملی...، پیشین، ص ۶۴.
۲۹. بیانیه اصولی ریویز امون محیط زیست و توسعه، مورخ ۱۹۹۲، ریودونایرو.
۳۰. دکتر ابوالقاسم گرجی، «اسلام و محیط زیست»، مجله نور علم، شماره ۴، خرداد ۱۳۶۳، ص ۱۱۱.
۳۱. قوام، پیشین، صص ۱۳۰، ۱۲۳، ۸۵، ۸۳.
۳۲. لایحه قانونی حفظ و گسترش فضای سبز در شهرها، ماده ۱.
۳۳. قانون حفظ و حمایت از منابع طبیعی و ذخایر جنگلی کشور، مصوب ۱۳۷۱/۷/۵.
۳۴. قانون تزیینات اسلامی، مصوب ۱۳۷۰، ماده ۶۹۰.
۳۵. قانون اراضی مستحدث ساحلی، مصوب ۱۳۵۴، ماده ۱۶.
۳۶. قانون حفاظت و بهره برداری از جنگلها و مراتع کشور، مصوب ۱۳۴۶/۵/۳۰، ماده ۵۵.
۳۷. همان، ماده ۴۴ مکرر.
۳۸. لایحه قانونی جنگلها و مراتع، مستنبط از ماده ۱۰ و نیز آیین نامه اجرایی لایحه قانونی واگذاری و احیای اراضی در حکومت جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۵۹، ماده ۱۰.
۳۹. آیین نامه اجرایی قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، مصوب ۱۳۵۴، مواد ۷ تا ۹.
۴۰. آیین نامه مربوط به استفاده از اراضی و احداث بنا و تأسیسات در خارج از محدوده قانونی و حریم شهرها، مواد ۴ و ۱۱.
۴۱. قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا، مواد ۲۰ و ۲۵.
۴۲. قانون حفظ کاربری اراضی زراعی و باغها، ماده ۱.

○ با عنایت به قوانین و مقررات زیست محیطی متعددی که در ایران وجود دارد باید توجه اصلی معطوف به کیفیت بخشیدن به قوانین و مقررات، و ایجاد اصولی کلی و پایدار برای حقوق محیط زیست باشد.

○ لازم است قوانینی وضع شود که دولت را موظف به رعایت هر چه بیشتر حفاظت محیط زیست سازد تا دولت نتواند هنگام اجرای طرح‌های خود پراحتی را ملاحظت زیست محیطی را کنار بگذارد.

۴۳. قانون مناطق دریایی جمهوری اسلامی ایران در خلیج فارس و دریای عمان، مواد ۶، ۹ و ۱۲.
۴۴. قانون حفاظت دریا و رودخانه‌های مرزی از آلودگی با مواد نفتی، مواد ۲ تا ۱۸.
۴۵. آیین‌نامه احداث و استفاده از تأسیسات در فلات قاره و منطقه اقتصادی انحصاری ایران در خلیج فارس و دریای عمان، مواد ۳، ۹، ۱۰ و ۱۳.
۴۶. کنوانسیون بین‌المللی مداخله در دریاهاى آزاد در صورت بروز سوانح آلودگی نفتی (بروکسل، ۱۹۶۹).
۴۷. بهروز بهروزی راد، «ارزش تالابها و نقش کنوانسیون رامسر در حفاظت از آنها». محیط زیست، تابستان ۱۳۷۷، صص ۲۴-۳۱.
۴۸. قانون توزیع عادلانه آب، مصوب ۱۳۶۱/۱۲/۱۶، مواد ۶ و ۴۶.
۴۹. آیین‌نامه بهداشت محیط، مواد ۳ و ۴؛ قانون برنامه پنجم توسعه ایران، تبصره ۸۳.
۵۰. کنوانسیون وین برای حفاظت از لایه ازن، ماده ۲.
۵۱. قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا، مواد ۲ و ۱۰، ۲۰، ۲۲ و ۲۳.
۵۲. آیین‌نامه جلوگیری از آلودگی هوا، مواد ۱ تا ۳.
۵۳. آیین‌نامه اجرایی تبصره ماده ۶ قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا، مواد ۱۱ تا ۱۴.
۵۴. کنفرانس سازمان ملل متحد درباره محیط زیست و انسان (کنفرانس جهانی محیط زیست، اصل چهارم).
۵۵. قانون تجدید تشکیلات و تعیین وظایف سازمان‌های وزارت کشاورزی و منابع طبیعی و انحلال وزارت منابع طبیعی، ماده ۴.
۵۶. قانون مجازات اسلامی (تعزیرات)، مواد ۶۷۹ و ۶۸۰.
۵۷. قانون شکار و صید، مواد ۱ و ۷ تا ۹.
۵۸. آیین‌نامه اجرایی قانون شکار و صید، مواد ۴، ۱۹، ۳۲ تا ۳۶.
۵۹. دستورالعمل صدور پروانه انتفاعی جهت عرضه، خرید و فروش و نگهداری جانوران وحشی تاکسیدرمی شده در اماکن عمومی و تجاری، مواد ۱ تا ۱۱ و ماده ۴۰.
۶۰. لایحه قانونی صید غیرمجاز از دریای خزر و خلیج فارس، ماده ۱.
۶۱. قانون حفاظت و بهره‌برداری از منابع آبی جمهوری اسلامی ایران.
۶۲. آیین‌نامه جلوگیری از آلودگی هوا، مواد ۶، ۷، ۱۷، ۲۳.
۶۳. قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا، مواد ۱۱ تا ۱۸، ۲۱، ۲۹، ۳۰.
۶۴. آیین‌نامه اجرایی بندهای ب، ج، د ماده ۴۵ قانون وصول برخی از درآمدهای دولت و مصرف آن در موارد معین، مواد ۴ تا ۱۰.
۶۵. قانون ممنوعیت ایجاد تأسیسات و کارگاه‌های منافی بهداشت و آسایش در شهرها و حومه آنها، تبصره ۳۰.
۶۶. قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا، ماده ۲۴.
۶۷. آیین‌نامه جلوگیری از آلودگی آب، مواد ۱۴ تا ۱۹.
۶۸. آیین‌نامه اجرایی، تبصره ۶۶ قانون بودجه سال ۱۳۶۳ کل کشور، ماده ۱۶.
۶۹. آیین‌نامه جلوگیری از آلودگی آب، مواد ۷ و ۱۸.
۷۰. استانداردهای فاضلابها به استناد ماده ۵ آیین‌نامه جلوگیری از آلودگی آب.
۷۱. تقی‌زاده انصاری، پیشین، ص ۸۱.
۷۲. قانون مجازات اسلامی (تعزیرات)، ماده ۶۸۸.